

DE GEKWANTIFICEERDE PROSOPOGRAFIE IN DE HISTORIOGRAFIE VAN HET DERDE RIJK Terugblik, evaluatie en toekomstperspectieven

FABIAN VAN SAMANG *

VERVOLGINGEN EN TERREUR ZIJN NIET EXCLUSIEF VOOR NAZI-DUIJTSLAND. NIETTEMIN DOET ELKE VERWIJZING NAAR HET NATIONAAL-SOCIALISTISCHE REGIME HAAST ONWILLEKEURIG DENKEN AAN DE REPRESSIE VAN POLITIEKE EN IDEOLOGISCHE TEGENSTANDERS, AAN ONGERELEMENTEERDE OORLOGSVOERING, AAN UITGEBREIDE NETWERKEN VAN GEVANGENISSEN EN CONCENTRATIEKAMPEN ÉN AAN GENOCIDES. MET DE PROSOPOGRAFIE – OF COLLECTIEVE BIOGRAFIE – HEBBEN HISTORICI EEN ANTWOORD PROBEREN TE FORMULEREN OP DE VRAAG WIE DE MENSEN WAREN DIE HET TERREURSISTEEM CREËERDEN EN IN DE PRAKTIJK BRACHTEN. WAT WAREN HUN MOTIEVEN, HUN BEWEEGREDEKEN, HUN OPENLIJKE OF VERBORGEN DRIJFVEREN? WELKE PERSOONS- EN MAATSCHAPPIJGEBONDEN FACTOREN KUNNEN HUN GEDRAG VERKLAREN? IN DIT ARTIKEL WORDEN DE RESULTATEN VAN 25 JAAR PROSOPOGRAFISCH ONDERZOEK VOORGESTELD EN GEËVALUEERD.

I. Inleiding

Aan de vooravond van de 19^e eeuw, toen het paradigma van de romantische geschiedschrijving langzaam maar zeker werd vervangen door dat van het Comtiaanse positivisme en de kritische wetenschap, deed in Europa een nieuw onderzoekstype zijn intrede: de prosopografie of collectieve biografie, die tot doel had de meest karakteristieke eigenschappen van maatschappelijke groepen in kaart te brengen door de analyse van individuele levensgeschiedenissen. Vooral in Duitsland ontstond een grote interesse voor elites uit de antieke Oudheid, waarvan de levensloop doorgaans vrij anekdotisch – en dus zonder theoretische kaders – in omvangrijke verzamelwerken werd opgetekend. In 1897 verschenen de eerste delen van de *Prosopographia Imperii Romani*, waaraan een collectief van auteurs een bijdrage had geleverd. Korte tijd later kreeg ze een Griekse pendant met Johannes Kirchners *Prosopographia Attica* (1901-1903), die duizenden gegevens van Attische hoogwaardigheidbekleders bevatte ¹.

In 1929 publiceerde sir Lewis Namier het eerste prosopografische onderzoek dat het niveau van de opsomming en beschrijving enigszins oversteeg. In zijn *Structure of politics at the Accession of George III* concludeerde hij dat de beslissingen van Britse parlementsleden evenzeer door strikt persoonlijke motieven waren ingegeven als door grote idealen of politieke filosofieën ². Net zoals de studies van de Nederlanders Johan Elias en Pieter De Vos, over de vroedschappen van Amsterdam en Zierikzee, of het onderzoek van Lawrence Stone naar de Engelse aristocratie in de 16^e en 17^e eeuw, bleef

1 Een algemene situering van de prosopografie in de Europese historiografie vindt men bij: REGINALD DE SCHRYVER, *Historiografie. Vijftieng eeuwen geschiedschrijving van West-Europa*, Leuven, 1990.

2 HERMAN BELIËN, "De eerste moderne natie? Geschiedschrijving in Engeland", in HERMAN BELIËN & G.J. VAN SETTEN, *Geschiedschrijving in de 20e eeuw. Discussie zonder eind*, Amsterdam, 1991, p. 241-261.

Namiers werk toegespitst op de maatschappelijke bovenlagen³. Onderzoek naar meer omvattende sociale geledingen kwam er pas in de jaren 1960, toen Theodore Rabb zijn studie over de financiering van het handelswezen door de lage adel in het vroegmoderne Engeland publiceerde⁴.

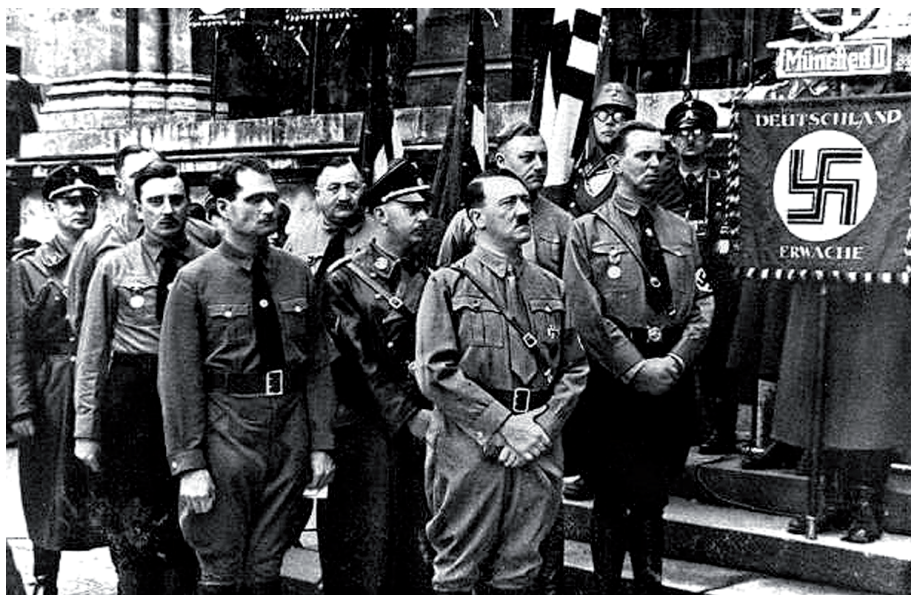
De eerste prosopografieën hadden een manifest kwalitatief karakter, omdat ze maatschappelijke segmenten voorstelden op basis van sterk geïndividualiseerde biografieën. Bij het verzamelen van de data streefden de auteurs eerder naar volledigheid dan naar uniformiteit, eerder naar het individueel beschrijvende dan naar het algemeen theoretische. Het individu bleef in deze collectieve biografieën nog steeds herkenbaar. Met de toegenomen interesse voor de brede maatschappelijke benedenlagen ontwikkelde zich echter ook een wetenschappelijke variant, die op seriële, kwantificeerbare bronnen was geënt en waarin de singuliere gegevens volledig waren vervangen door gegeneraliseerde bevindingen over de bestudeerde sociale groep. In de gekwantificeerde prosopografie werd de heuristiek verdreven door de statistiek, het individu door de groep, de opsomming of beschrijving door de analyse.

Ook in het onderzoek naar de genocides die door het nationaal-socialistische regime werden gepland en uitgevoerd, gingen historici en sociale wetenschappers – zij het bijna vier decennia na datum – gebruik maken van deze vrij jonge onderzoeksmethode. Mentaliteitshistoricus Herbert F. Ziegler leverde met zijn analyse van het SS-leiderskorps een pionierswerk af, maar liet door zijn ongelukkige afbakening in de tijd (1925-1938) de erg relevante oorlogperiode buiten beschouwing⁵. Hij werd naar aard en methode opgevolgd door de Canadese geschiedvorser Michael H. Kater, wiens exhaustieve en sociologisch goed onderbouwde studie over de nazi-partij nog steeds als modelprosopografie kan gelden. Ze omvatte niet enkel een verfijnd begrippenapparaat en een welomlijnd theoretisch model over maatschappelijke stratificatie, maar gaf ook uitsluitel in een lang academisch debat, waarin Seymour M. Lipset en Thomas Childers de toon zetten. In dat debat stonden onder meer de rol van de lage middenklasse in en het revolutionaire karakter van de nazi-partij, maar ook het verband tussen het electoraat en het lidmaatschap van de NSDAP ter discussie. Kort voor de publicatie van Katers onderzoeksresultaten had Bernd Wegner in een erg gedetailleerde studie de samenstelling, structuur en ideologie van de *Waffen-SS* doorgelicht. In hun voetspoor maakte Walter Weyrauch zijn algemene bevindingen over de Gestapo-informant (de

3 JOOP DE JONG, "Prosopografie, een mogelijkheid : eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis", in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, nr. 2, 1996 (jrg. 111), p. 201-215.

4 THEODORE RABB, *Enterprise and empire : merchant and gentry investment in the expansion of England, 1575-1630*, Cambridge, 1967. Voor een overzicht, zie ook : F. LEQUIN, "De prosopografie", in *Spiegel Historiaal*, 1985 (jrg. 20), p. 543-546.

5 HERBERT F. ZIEGLER, *The SS Fuehrer Korps : an analysis of its socioeconomic and demographic structure (1925-1938)*, Michigan, 1980.

- In de prosopografische traditie richtten historici zich initieel vooral op kwalitatief onderzoek, op basis van geïndividualiseerde biografieën. Op deze foto van sleutelfiguren van het Nazi-regime, genomen kort na de machtsovername in 1933, herkennen we o.a. Hess, Himmler en Hitler. (Foto SOMA)

V-Mann) bekend, die hij meteen in een theoretisch model over *undercover* operaties goot ⁶. Korte tijd later gaf Robert Gellately het historisch onderzoek een nieuwe impuls met zijn innoverende visie op de Gestapo ⁷, een NS-instelling die op prosopografen een blijvende aantrekkingskracht uitoefent ⁸. Het daaropvolgende jaar stelde Christopher Browning zijn ophefmakende ‘*Ordinary men*’ voor, een onderzoek naar het gedrag en de motieven van de Duitse politiebataljons, dat enkele jaren later door Daniel Goldhagen vanuit een compleet andere – en fel omstreden – invalshoek geïnterpreteerd

6 MICHAEL H. KATER, *The Nazi party. A social profile of members and leaders (1919-1945)*, Oxford, 1983. Voor de standpunten in het debat, zie : THOMAS CHILDERS, *The Nazi voter : the social foundations of fascism in Germany 1919-1933*, Chapel Hill, 1983; SEYMOUR M. LIPSET, *Political man : the social bases of politics*, New York, 1963; BERND WEGNER, *Hitlers politische Soldaten : die Waffen-SS 1933-1945*, Paderborn, 1988 (1e ed. 1982); WALTER WEYRAUCH, “Gestapo informants : facts and theory of undercover operations”, in *Columbia Journal of Transnational Law*, 1986 (jrg. 24), p. 553-596.

7 ROBERT GELLATELY, *The Gestapo and German society : enforcing racial policy 1933-1945*, Oxford, 1991. Over de betrokkenheid van de Duitse bevolking bij het NS-beleid, zie : ROBERT GELLATELY, *Pal achter Hitler. Openheid en verdrukking in nazi-Duitsland*, Den Haag, 2001.

8 ERIC A. JOHNSON, *Nazi-terreur. Gestapo, joden en gewone Duitsers*, Antwerpen, 2000. Zie ook : SYBILLE HINZE, “Vom Schutzmann zum Schreibtischmörder. Die Staatspolizeistelle Potsdam” en GERHARD PAUL, “Ganz normale Akademiker. Eine Fallstudie zur regionalen staatspolizeilichen Funktionselite”, in GERHARD PAUL & KLAUS-MICHAEL MALLMANN (eds.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*, Darmstadt, 1995, p. 119-132 en 236-254.

zou worden ⁹. Minder bekend, maar zeker even opzienbarend, waren de resultaten die Tom Segev in zijn prosopografische onderzoek naar 31 Duitse kampcommandanten presenteerde en de erg overtuigende analyse van de leiders van de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* die Jens Banach in 1998 aan het grote publiek voorstelde ¹⁰. Naast deze monografieën en enkele minder omvangrijke prosopografische studies ¹¹ komen in voorliggende bijdrage ook de resultaten van Omer Bartov en Yaakov Lozowick over de *Wehrmacht* en de *Sicherheitspolizei* aan bod, hoewel hun wetenschappelijke methode het midden houdt tussen een kwantitatieve en kwalitatieve analyse ¹².

De afgelopen kwarteeuw socio-historisch onderzoek heeft alvast tot heel wat nieuwe interpretaties, tegenstrijdige beweringen en opzienbarende conclusies geleid. In dit beknopte overzichtsartikel wil ik de resultaten ervan voorleggen en evalueren. In een eerste deel wordt de ontstaansgeschiedenis van de gekwantificeerde prosopografie in de historiografie van het Derde Rijk geschetst en gerelateerd aan de nieuwe onderzoeksvragen die zich sedert de jaren 1980 hebben gesteld. Het tweede deel geeft een beoordeling van de prosopografische methode, toont aan hoe het karakter en de uitgangspunten van de collectieve biografie geëvolueerd zijn en probeert de hindernissen en valstrikken die dit soort onderzoek onvermijdelijk in zich sluiten in kaart te brengen. Het derde deel gaat dieper in op de voorlopige onderzoeksresultaten. Volgende vragen komen aan bod. In welke mate heeft de prosopografie onze inzichten in de ontwikkeling en het functioneren van de judeocide verdiept? Wie waren de mensen die de genocide mee vorm hielpen geven, wat waren hun sociale achtergronden en door welke motieven werden ze gedreven? Welke verklaringsfactoren zijn als meest gezaghebbend naar voor gekomen? In welke mate onderschrijft het prosopografisch onderzoek de conclusies die in andere wetenschappelijke monografieën zijn aangehaald? In het vierde en laatste deel komen ten slotte enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek aan bod. Daarbij wordt rekening gehouden met bestaande onduidelijkheden in de actuele analyses, de uitdagingen die de recentste onderzoeksvragen inhouden en de mogelijke

9 CHRISTOPHER BROWNING, *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1992; DANIEL GOLDHAGEN, *Hitlers gewillige beulen*, Antwerpen, 1996.

10 TOM SEGEV, *Die Soldaten des Bösen. Zur Geschichte der KZ-Kommandanten*, Hamburg, 1995; JENS BANACH, *Heydrichs Elite : das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936-1945*, Paderborn, 1998.

11 CHRISTOPH GRAF, "Kontinuitäten und Brüche. Von der Politischen Polizei der Weimarer Republik zur Geheimen Staatspolizei", p. 73-83; KONRAD KWJET, "From the diary of a killing unit", in JOHN MILFULL (ed.), *Why Germany? National Socialist Anti-Semitism and the European context*, Oxford, 1993, p. 75-90; BENNO MÜLLER-HILL, "The idea of the Final Solution and the role of experts", in DAVID CESARANI (ed.), *The Final Solution. Origins and implementations*, London/New York, 1996, p. 62-70.

12 OMER BARTOV, *Hitler's army. Soldiers, nazis, and war in the Third Reich*, New York/Oxford, 1992; ID., "The conduct of war : soldiers and the barbarization of warfare", in *The Journal of Modern History*, December 1992 (supplement), p. 32-45; YAACOV LOZOWICK, *Hitler's bureaucrats. The nazi security police and the banality of evil*, London/New York, 2002.

uitbreiding naar maatschappelijke subgroepen die zich buiten de nationaal-socialistische sfeer bevinden.

II. De ‘democratisering van het intentionalisme’ en het ontstaan van de gekwantificeerde prosopografie

In 1998 publiceerde de Amerikaanse politicoloog Norman G. Finkelstein een vlammeende kritiek op de stellingen van Daniel Goldhagen, die twee jaar eerder aan het grote publiek waren voorgesteld en sindsdien een heftige academische controverse hadden uitgelokt¹³. Uit de titel die Finkelstein zijn verzameling opstellen meegaf – *Een volk staat terecht* – blijkt het misprijzen dat Goldhagen met zijn generalisering en ongenueanceerde beschuldigingen had opgeroepen. Goldhagens empirische bevindingen met betrekking tot een marginale subgroep (de politiebataljons) stonden geen bindende conclusies over de Duitse cultuur *in globo* toe, zo luidde de algemene kritiek. “Hoe redeneer je vanuit het microniveau naar het macroniveau, vanuit de casestudie naar de globale theorie - en weer terug”, vroeg Josef Joffe zich in nog een andere bundel kritieken verontwaardigd af¹⁴. Andere auteurs hekelden Goldhagens arrogantie, verweten hem een selectieve lezing van het voorradige bronnenmateriaal en betreurden zijn eindimensionale manier van argumenteren. Enkele commentatoren wezen zelf op de gevaren van zijn weinig gefundeerde beschuldigingen en de verarming die ze betekenden voor het historisch onderzoek¹⁵.

Norman G. Finkelsteins titel verraadt echter ook een trend die zich de jongste twee decennia met toenemende scherpheid heeft afgetekend en waarbij Daniel Goldhagen zich in wezen slechts vrij laat heeft aangesloten. De vraag hoe de uitwassen van het nationaal-socialistische regime, genocide inclusief, mogelijk zijn geweest – een vraag met een uitgesproken technisch én ethisch karakter – leek in de onmiddellijke naoorlogse literatuur vrij eenvoudig te beantwoorden : met een almachtig en omnipresent terreurapparaat had één man, Adolf Hitler, alle macht naar zich toegehaald, de Duitse bevolking deels monddood gemaakt, deels onwetend gehouden en zo zijn lang

13 NORMAN G. FINKELSTEIN & RUTH BETTINA BIRN (eds.), *Een volk staat terecht. Misleiding en bedrog bij Goldhagen : een vernietigende analyse van ‘Hitlers gewillige beulen’*, Amsterdam, 1998; DANIEL GOLDHAGEN, *Hitlers gewillige beulen*.

14 JOSEF JOFFE, “De moordenaars waren gewone Duitsers, dus waren de gewone Duitsers moordenaars”, in *Wiens schuld ?*; ROLF BINNER, OTTO VAN DER HAAR & JAN-WILLEM BOS (eds.), *De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het holocaustdebat*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, p. 38-45 (citaat p. 41).

15 Zie onder meer : WALTER MANOSCHEK, “Der Judenmord als Gemeinschaftsunternehmen. Daniel Jonah Goldhagen hat im Prinzip recht – aber er argumentiert eindimensional” en FRANK SCHIRRMACHER, “Hitlers Code. Holocaust aus faustischem Streben ? Daniel Jonah Goldhagens Remythisierung der Deutschen”, in JULIUS H. SCHOEPS (ed.), *Ein Volk von Mördern ? Die Dokumentation zur Goldhagenkontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg, 1997, p. 155-159 en 99-105.

van tevoren beraamde moorddadige plannen ten uitvoer gebracht¹⁶. Aangezien de implementatie van een genocidaal beleid echter onmogelijk was zonder de betrokkenheid van verschillende maatschappelijke instellingen, gingen diverse auteurs in de volgende jaren op zoek naar de historische actoren die Hitlers politiek méé in de praktijk hadden helpen brengen.

Als eerste beschreef Raul Hilberg in 1961 de holocaust als een moordmachine, die vooral werd aangedreven door leger, partij, industrie en ministeries¹⁷. Naarmate het onderzoek vorderde werd echter steeds duidelijker hoeveel maatschappelijke segmenten bij het vernietigingsproces betrokken waren, gaande van de veiligheidsdiensten van de partij (SA en SS) over juristen, artsen, statistici, filosofen en spoorwegbeambten tot hoogleraren en demografen. Toen Robert Gellately in 1991 op basis van jarenlang archiefonderzoek concludeerde dat het nationaal-socialistische terreursysteem in feite gebaseerd was op verklikking door gewone Duitse burgers – die daarvoor doorgaans de meest futiele motieven hadden – en dat de Gestapo zonder deze zelfopgelegde terreur onmogelijk had kunnen functioneren, werden de vermeende passiviteit en onderdrukking van de gehele Duitse bevolking ernstig in vraag gesteld¹⁸. In tegenstelling tot een halve eeuw ervoor werd de finale verantwoordelijkheid voor de judeocide dus niet meer bij één enkeling en zijn getrouwen gezocht, maar bij een aanzienlijk deel van de Duitse bevolking, waarvan nu de indruk groeide dat ze niet uit angst of onder druk had gehandeld, maar uit vrije wil, geestdriftig en met het volle verstand.

Deze claim kon geenszins een vage bewering blijven, maar moest onderbouwd en bewezen worden door nieuw bronnenonderzoek, zo mogelijk met een stevig kwantitatief fundament. De omvang van de claim sloot een exhaustieve research echter uit en dwong de sociale wetenschapper gebruik te maken van indicatoren zoals leeftijd, religie en opleidingsniveau. Het onderzoek naar de achtergronden, drijfveren en motieven van nauwkeurig geselecteerde maatschappelijke subgroepen moest uitspraken met een algemeen menselijke reikwijdte mogelijk maken of, anders geformuleerd, *dit* gedrag moest een nieuw licht werpen op *het* menselijk gedrag in het algemeen. Op deze wijze lag de ‘democratisering van het intentionalisme’ – de trend, waarbij historici steeds meer maatschappelijke subgroepen lieten participeren aan de verantwoordelijkheid voor de

16 Hugh Trevor-Roper, die in 1945, in opdracht van de Britse inlichtingendienst MI 6, een onderzoek uitvoerde naar Hitlers dood, meende dat Hitler de centrale as was in een systeem van elkaar beconcurrerende satrapieën, zie: HUGH TREVOR-ROPER, *De laatste dagen van Hitler*, Den Haag, 1958, p. 9-14. Hitlers centrale rol werd later onder meer verdedigd door HANS BUCHHEIM, *Die SS. Das Herrschaftsinstrument. Befehl und Gehorsam*, München, 1965 en EUGEN KOGON, *De SS-Staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen*, Amsterdam, 1946.

17 RAUL HILBERG, *The destruction of the European Jews*, Chicago, 1961.

18 ROBERT GELLATELY, *The Gestapo and German society*; Id., “Situating the ‘SS-State’ in a social-historical context: recent histories of the SS, the police and the courts in the Third Reich”, in *Journal of Modern History*, nr. 2, 1992 (jrg. 64), p. 338-365; Id., *Pal achter Hitler*.

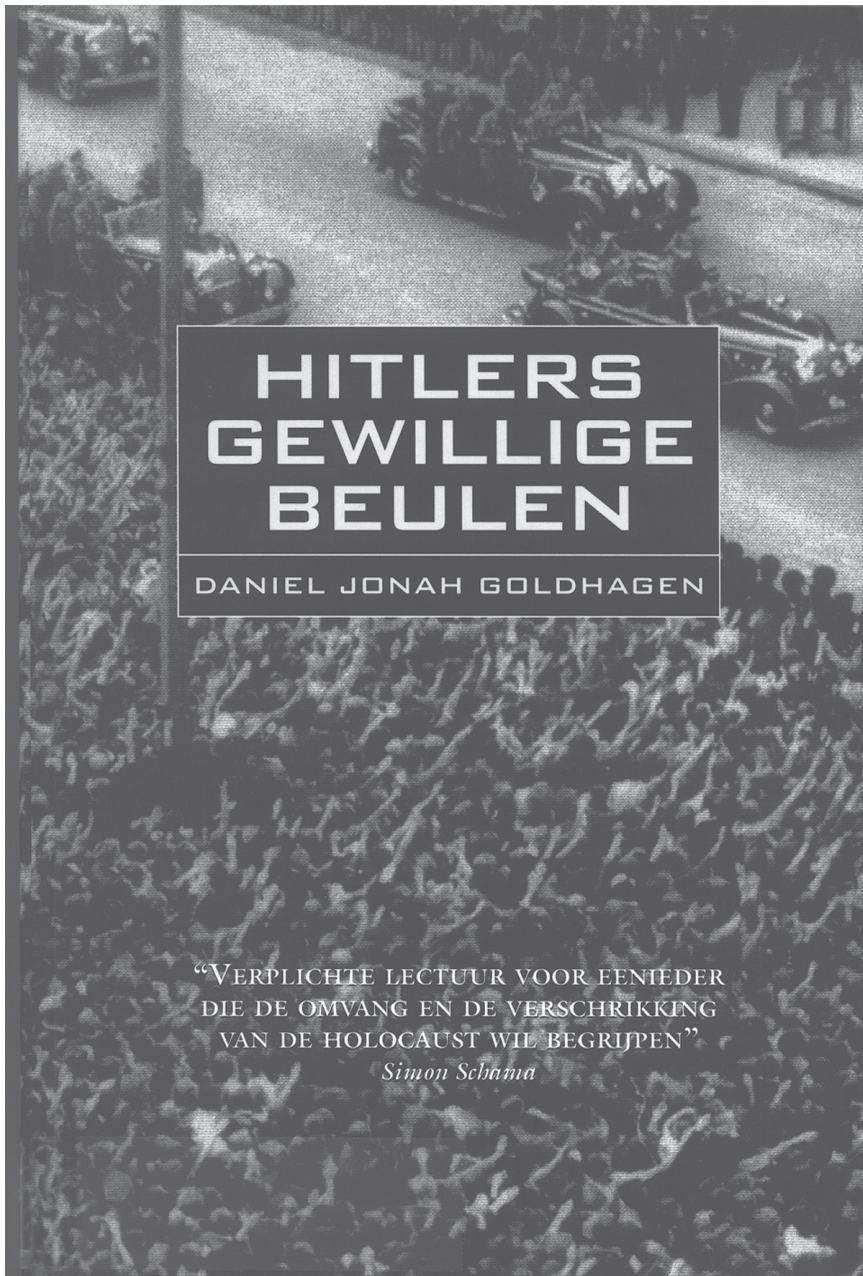
judeocide – aan de basis van de gekwantificeerde prosopografie, die in de jaren 1980 haar voorzichtige intrede deed in de holocausthistoriografie.

III. Methode, toepassing en betrouwbaarheid van de gekwantificeerde prosopografie

De eerste prosopografen waren in wezen taxonomen : wat hen interesseerde was het tellen, het meten, het verzamelen en het indelen van kwantificeerbare data over de door hen bestudeerde maatschappelijke subgroep. Ze brachten leeftijd, geslacht, sociale klasse en maatschappelijke afkomst van ‘de SS-leider’ of ‘het nationaal-socialistische partijlid’ in kaart en groepeerden de leden volgens opleiding, religieuze overtuiging of geografische herkomst. Hun analyse was in hoofdzaak inductief : ze probeerden een totaalbeeld te schetsen van dé groep, vertrekkende vanuit de individuele groepsleden. Daarbij zochten ze vooral naar de motivatie achter de toetreding tot de organisatie, en niet zozeer de redenen waarom personen in de groep deden wát ze deden. Bovendien waren deze sociale wetenschappers overtuigd van de intrinsieke relevantie van hun onderzoeksresultaten : de cijfers stonden op zich, verklaarden de samenstelling en de aard van de bestudeerde organisatie en dienden dus niet meer gerelateerd te worden aan ‘het nationaal-socialisme’, de Duitse samenleving of de West-Europese cultuur in hun geheel.

Sedert de vroege jaren 1990 breidde een nieuwe generatie historici de mogelijkheden van deze benaderingswijze uit. In hun onderzoek naar de diverse nationaal-socialistische instellingen hielden ze weliswaar vast aan de empirische gegevens, maar gebruikten ze deze voornamelijk als basis voor verdere en meer algemene onderzoeksvragen. De empirische gegevens moesten een antwoord bieden op de vraag wie de mensen waren die de getto's in Oost-Europa hadden geliquideerd, in welke mate hun handelwijze hun sociale afkomst weerspiegelde en welk omgevingsfactoren zinvol met dit gedrag samenhangen. Wat had ‘gewone (Duitse) mannen’ ertoe aangezet te moorden ? Lag het aan hun karakter ? Was het de invloed van het nationaal-socialistische systeem ? Of van het specifieke Duitse verleden ? Omdat socio-culturele invloeden, historische evoluties en ideologische motieven nu belangrijker werden geacht dan in het voorgaande decennium, werden deductie en inductie op verschillende niveaus als analysemethode met elkaar vervlochten. Binnen de bestudeerde groep werd vooral de vraag gesteld hoe het individu naar de aard van de instelling werd gekneed (wat zegt de instelling ons over de samenstellende delen), waarna de conclusies werden geëxtrapoleerd naar en ingepast in het maatschappelijke en/of structurele niveau (wat zeggen de samenstellende delen ons over de structuur ?).

De prosopografische studie is een arbeidsintensieve en tijdrovende onderzoeksmethode. Ze vereist een minutieuze lezing van tienduizenden steekkaarten of persoonlijke documenten van uiteenlopende kwaliteit, waarbij hiaten, moeilijk te ontcijferen

- De kافت van de Nederlandse vertaling van Goldhagens ophefmakende en omstreden boek *Hitler gewillige beulen* (Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1996), waarin hij voortvarende conclusies trok over verantwoordelijkheid van het Duitse volk.

typoscripten en vergissingen van de onderzoeker haast onvermijdelijk zijn. Net zoals bij elk kwantitatief onderzoek moet in de beoordeling van het resultaat ook hier een voldoende brede foutenmarge in rekening worden gebracht. Bovendien zal de representativiteit van de steekproef, die zich door de omvang van het corpus vaak opdringt, de conclusies telkens opnieuw in vraag stellen en relativeren, zelfs indien de auteur over een gedegen kennis van de statistische analysemethoden beschikt. Ook de onvermijdelijke extrapolaties naar ruimere maatschappelijke segmenten – waarvoor Daniel Goldhagen zo vaak werd gehemeld – zal steeds de toets der kritiek moeten doorstaan. Evenzeer moet de prosopografische vooronderstelling van eenheid tussen het geheel en de samenstellende delen, die de kloof tussen de groepsdynamica en de individuele gedragslijnen negeert, de lezer altijd weer tot een omzichtig omspringen met de uiteindelijke onderzoeksresultaten aanzetten. Tot slot sluit de aard van de gekwantificeerde prosopografie enkele zeer actuele en omstreden vragen in het onderzoek naar de nationaal-socialistische genocides bij voorbaat uit : bijvoorbeeld de aard, het belang en de intensiteit van Hitlers antisemitisme, dat al vele decennia ter discussie staat, of de mogelijke decentralisatie van het besluitvormingsproces dat tot de judeocide heeft geleid.

Hoewel heel wat critici uitermate wantrouwig staan tegenover Duitse bronnen en bij de interpretatie ervan ongetwijfeld voorzichtigheid geboden blijft ¹⁹, zijn de gegevens die prosopografen voor hun onderzoek hebben gebruikt relatief onverdacht. Het zijn doorgaans geformaliseerde, ambtelijke bronnen, met hun zo kenmerkende zakelijkheid, die door bureaucraten werden opgesteld ten dienste van de administratie. Ze ontstonden in onverdachte tijden, toen vervolging nog niet moest worden gevreesd, en waren niet opgesteld met de intentie ze ooit aan het brede publiek toe te vertrouwen. De apologetische toon, die dagboeken en memoires zo vaak typeert, is in dit soort bronnen niet aanwezig. De aard van de gegevens – algemene personalia – maken een gekleurde weergave of vervalsing van de data, die meestal door de persoon in kwestie aan de betrokken instellingen werden verstrekt, onnodig. Hoewel het fundament van dit soort onderzoek dus vrij stevig is, blijft de vraag naar de causale verbanden bestaan. Interessanter dan de vaststelling dat een meerderheid van de *Einsatzgruppenführer* houder van een doctoraal proefschrift was – wat gemakkelijk uit de bronnen af te leiden valt ²⁰ – is immers de vraag of deze opleiding zinvol met de door hen uitgeoefende functie samenhang, een deductie die het ruwe bronnenmateriaal én de onderzoeksresultaten van de singuliere prosopografie overstijgt. Om de vraag naar de noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor genocidaal handelen te beantwoorden is dus een comparatieve beoordeling van de huidige onderzoeksresultaten nodig.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de kritiek van Josef Melkman op Hilbergs standaardwerk over de judeocide, aangehaald in RAUL HILBERG, *The politics of memory. The Journal of a holocaust historian*, Chicago, 1996, p. 105-119.

²⁰ BENNO MÜLLER-HILL, "The idea of the Final Solution and the role of experts", p. 62-70.

IV. Verklaringsfactoren voor genocidaal handelen in kaart gebracht

Probeer men vanuit de structuur van de instelling algemene uitspraken te doen over de persoonsgebonden kenmerken van haar leden, dan is de sociale heterogeniteit één van de meest in het oog springende karakteristieken. Dat de gemiddelde leeftijd van organisatie tot organisatie (en zelfs binnen de maatschappelijke lagen van de respectieve instellingen) sterk uiteenliep, weerspiegelt in wezen enkel de noden van het regime en is in dat opzicht vrij gelijklopend met de sociale structuur van de meeste West-Europese samenlevingen. Zo was de gemiddelde leeftijd in Eicke's *Totenkopfverbände* bijzonder laag (20,7 jaar in 1938), terwijl de doorsnee soldaat in politiebatalljon 101 bijna te oud was om in actieve militaire dienst te gaan (39 jaar in 1942)²¹. Dezelfde conclusie geldt voor het feit dat leeftijd én opleiding gerelateerd waren aan de uitgeoefende functie : leiders van de SS waren in de regel erg jong, net als de hoofden van de *Sicherheitspolizei*, de *Sicherheitsdienst* én de Gestapo²². Wat de religieuze overtuiging betreft, waren protestanten oververtegenwoordigd in het *Führerkorps* van de Sipo-SD (72,7 %) en in de *Waffen-SS* (74,1 %). Ze waren echter sterk ondervertegenwoordigd bij de leidende elite van de SS (17 %), waar zich bovendien – conform de vigerende normen binnen de SS – bijna drie kwart als 'gottgläubig' bekende (bij de *Totenkopfverbände* was dit 51,7 %)²³. Ook de rekrutering van de nazi-partij uit diverse maatschappelijke lagen en geleidingen onderstreept de diversiteit waardoor de volledige Duitse samenleving werd gekenmerkt. De nazi-partij was een massa-beweging met 500.000 leden, die voornamelijk een beroep deed op de hogere strata én het middenveld; in de Gestapo konden in de verscheidene diensten zowel hoog- als laagopgeleiden terecht²⁴. Diezelfde diversiteit komt tot uiting in de verhouding stad/platteland. De leiders van de SA, de *Wehrmacht*, de Sipo-SD en de verschillende SS-eenheden waren grotendeels afkomstig uit grote Pruisische steden; maar hoe ouder de leden, hoe vaker ze van het platteland afkomstig waren²⁵. Betreffende de persoonlijkheidskenmerken kan men dus besluiten dat de heterogeniteit – qua leeftijd, opleiding, sociale klasse, geografische herkomst én religieuze affiliatie – binnen de instellingen té groot was om als voldoende verklaringsfactor voor de individuele deelname aan de judeocide te kunnen gelden.

21 TOM SEGEV, *Soldaten des Bösen*, p. 126; CHRISTOPHER BROWNING, *Ordinary men*, p. 48.

22 HERBERT F. ZIEGLER, *The SS Fuehrer Korps*, p. 45-52; JENS BANACH, *Heydrichs Elite*, p. 61-68; GERHARD PAUL, "Ganz normale Akademiker", p. 38.

23 JENS BANACH, *Heydrichs Elite*, p. 140-145; BERND WEGNER, *Hitlers politische Soldaten*, p. 221; HERBERT F. ZIEGLER, *The SS Fuehrer Korps*, p. 66; TOM SEGEV, *Soldaten des Bösen*, p. 127. Over de normen in de SS, zie : JOHN STEINER, "Über das Glaubensbekenntnis der SS", in KARL DIETRICH BRACHER, MANFRED FUNKE & HANS-ADOLF JACOBSEN (eds.), *Nationalsozialistische Diktatur (1933-1945). Eine Bilanz*, Düsseldorf, 1983, p. 206-223.

24 MICHAEL H. KATER, *The nazi party*, p. 155-161; ERIC A. JOHNSON, *Nazi-terreur*, p. 56-85.

25 Een overzicht vindt men in JENS BANACH, *Heydrichs Elite*, p. 50-54. Dit verschil kan verklaard worden door de plattelandsvlucht, die de eerste decennia van Wilhelminisch Duitsland kenmerkte, zie : VOLKER ULLRICH, *Die nervöse Grossmacht. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs (1871-1918)*, Frankfurt/Main, 1999, p. 135-137.

Ook het argument dat de daders – het kamp personeel, de politielui, de militairen – onder bedreiging van het eigen leven tot immoreel handelen werden gedwongen lijkt door het prosopografisch onderzoek steeds overtuigender weerlegd. Herbert Jäger concludeerde eind jaren 1960 al dat nooit één Duitser gestraft werd wegens het weigeren tot deelname aan massamoord. Aan heel wat daders, waaronder de leden van de politiebataljons, werd bovendien de expliciete mogelijkheid geboden zich aan het doden te onttrekken, maar slechts weinigen wensten van die mogelijkheid gebruik te maken. Konrad Kwiet stelde hetzelfde vast voor een *Radfahrerbatallion*, dat als onderdeel van politiebataljon 322 talrijke executies had uitgevoerd in de Sovjet-Unie. Volgens hem deden de schutters hun werk met enthousiasme en toewijding. Ook de verontschuldiging, dat openlijk protest de promotiekansen reduceerde, vraagt om enige relativering. Op basis van een lokale studie over de regio Brest-Litovsk stelde Christopher Browning vast dat verzet tegen executiebevelen niet als een teken van ontrouw werd beschouwd en de carrièremogelijkheden geenszins schaadde, maar dat enkel regelrechte sabotage tot ernstige sancties kon leiden. Zelfs de kampcommandanten, die niet enkel bijzonder dicht bij het moorden stonden, maar er op microniveau ook de hoogste verantwoordelijkheid voor droegen, hadden zéker voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog voldoende mogelijkheden werk in een concentratiekamp te weigeren, zonder daarbij schadelijke gevolgen te ondervinden. Geen van hen achtte dit echter nodig. Tenslotte blijkt uit recent onderzoek dat 75 % van de Keulse bevolking nooit angst heeft gekend voor arrestatie of vervolging. Dat maakt het steeds minder waarschijnlijk dat de talrijke aangiftes van joden door de Duitse bevolking (in sommige streken tot 60 %) louter door angst of door een ondraaglijke dwang van buitenaf waren ingegeven ²⁶.

Daniel Goldhagen leidde uit het gebrek aan dwang een persoonlijke wil om te doden af en poneerde dat de “de Duitse daders (...) trouw waren aan hun antisemitische credo en de slachting als rechtvaardig beschouwden” ²⁷. Anders geformuleerd : ze hadden met plezier en enthousiasme gedood omdat hun anti-joodse opinies hen daartoe aanzetten – een redenering die Goldhagen in zijn recentste monografie doortrok om de houding van het Vaticaan en de katholieke kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog te verklaren ²⁸. Waarschijnlijk was Goldhagen ook hier wat te voortvarend. Zijn bruuske overgang van een gebrek aan (fysieke) dwang naar enthousiast en bereidwillig moorden sluit een hele waaier van mogelijkheden uit, die zich tussen die twee extremen bevinden. In zijn

26 HERBERT JÄGER, *Verbrechen und totalitärer Herrschaft : Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*, Frankfurt/Main, 1982; CHRISTOPHER BROWNING, *Ordinary men*, p. 61-70; ID., *Nazi-policy, Jewish workers, German killers*, Cambridge, 2000, p. 116-142; DANIEL GOLDHAGEN, *Hitlers gewillige beulen*, p. 366-369; KONRAD KWIENT, “From the diary of a killing unit”, p. 89; TOM SEGEV, *Soldaten des Bösen*, p. 427; ERIC A. JOHNSON, *Nazi-terreur*, p. 245; ROBERT GELLATELY, *Pal achter Hitler*, p. 151-158.

27 DANIEL GOLDHAGEN, *Hitlers gewillige beulen*, p. 381.

28 DANIEL GOLDHAGEN, *Een morele afrekening. De rol van de katholieke kerk in de Holocaust en haar onvervulde plicht tot herstel*, Antwerpen, 2002. Een kritiek op deze studie vindt men bij : FABIAN VAN SAMANG, “Hitlers gewillige priesters”, in *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie*, nr. 2, 2003 (jrg. 4), p. 85-91.

befaalde onderzoek naar autoriteit en gehoorzaamheid stelde Stanley Milgram vast dat dwang geen absolute voorwaarde was om mensen tot wreedaardig gedrag aan te zetten. Hoewel hij gestandaardiseerde aanmaningen gebruikte om zijn proefpersonen tot medewerking te stimuleren, gebruikte hij geen fysiek geweld. Toch diende een aanzienlijk percentage vrijwilligers de zwaarste elektrische schokken toe, zij het niet van harte. Elinor Rosenblum bijvoorbeeld, een huisvrouw die zich voor het experiment had aangediend, verklaarde achteraf: "Ik was steeds geneigd om ermee op te houden en te zeggen: 'Ik ga echt niet verder, het spijt me, maar ik ga niet door.' Dat bleef ik mezelf voorhouden (...). En toen gaf hij geen kik meer. Ik dacht: misschien is hij wel in een shocktoestand, omdat hij zei dat hij een zwak hart had. Maar ik wist dat u er wel voor zou zorgen dat er niets met hem gebeuren kon. Daarom ben ik doorgegaan, maar *zeer* tegen mijn zin. Ik stierf duizend doden". 'Gewillige' medewerking impliceert dus geen enthousiaste medewerking, zoals Goldhagen ten onrechte beweerde ²⁹.

Heel wat auteurs hebben Daniel Goldhagens stelling, dat specifieke vijandsbeelden het gedrag van de betrokkenen vrij dwingend kunnen sturen, echter wél onderschreven: Yaakov Lozowick, Jens Banach, Eric Johnson en Tom Segev wezen het virulente antisemitisme, dat reeds voor de Tweede Wereldoorlog in Duitsland aanwezig was, als belangrijk (zij het niet als enig) motief voor de organisatie en uitvoering van de judeocide aan ³⁰. Anderzijds hebben talrijke historici de kracht van anti-joodse ressentimenten de jongste jaren ook sterk gerelativeerd. Daar waar het voor sommige Duitse subgroepen een drijfveer was om toe te treden tot de nazi-partij, hield onder meer de hoge ambtenarij (waarin antisemitisme sterk vertegenwoordigd was) de boot geruime tijd af. De *Waffen-SS* moest idealiter tot een ideologische soldateneenheid gekneed worden, maar haar scholing was *de facto* voornamelijk militair. Toetreding tot en activisme in de antisemitische bediendenvereniging *Deutschnationaler Handlungsgehilfen-Verband* (DHV) was doorgaans niet door jodenhaat ingegeven. En zelfs over de politiebataljons schreef Christopher Browning dat ze mogelijk aan een vrij algemeen, cultureel gegroeid antisemitisme hadden blootgestaan, maar dat ze zeker niet specifiek voor een taak als uitroeiers van joodse mannen, vrouwen en kinderen waren opgeleid ³¹. Hoewel

²⁹ STANLEY MILGRAM, *Grenzeloze gehoorzaamheid. Een experimenteel onderzoek*, Antwerpen/Utrecht, 1975 (citaat p. 101).

³⁰ Lozowicks onderzoek is voornamelijk kwalitatief. Hij concludeert dat de bureaucraten, die voor de praktische organisatie van de Holocaust verantwoordelijk waren, gedreven werden door antisemitisme. Handelingen die daarmee in tegenspraak lijken, waren naar zijn mening ingegeven door pragmatisme: YAACOV LOZOWICK, *Hitler's bureaucrats*, p. 39. Volgens Banach was zeker een deel van de SD-functionarissen (de 'SD-Referenten') antisemitisch, zie: JENS BANACH, *Heydrichs Elite*, p. 329-330; ERIC A. JOHNSON, *Nazi-terreur*, p. 79 en 410; TOM SEGEV, *Soldaten des Bösen*, p. 264-265.

³¹ MICHAEL H. KATER, *The nazi-party*, p. 29; BERND WEGNER, *Hitlers politische Soldaten*, p. 201-202; CAROLE ELIZABETH ADAMS, "Anti-Semitism in the political culture of Wilhelmine Germany: the case of white-collar workers", in JOHN MILFULL (ed.), *Why Germany? National Socialist Anti-Semitism and the European context*, Oxford, 1993, p. 61-74; CHRISTOPHER BROWNING, *Ordinary men*, p. 184.

- Prosopografisch onderzoek wijst uit dat de moorden niet louter op bevel van hogerhand werden uitgevoerd. Politiebataljons die executies uitvoerden in de Sovjet-Unie deden hun werk met enthousiasme en toewijding.
(Foto SOMA)

heel wat organisatoren, bureaucraten en uitvoerders van de judeocide dus overtuigde antisemieten waren, waren velen onder hen het ook niet.

Antisemitisme alléén kan de judeocide dus onmogelijk voldoende verklaren, net zomin als het de vervolging van homoseksuelen, van de Sinti en de Roma of van de meer dan 70.000 mentaal gehandicapten, die nog voor de genocide op de joden in speciaal daarvoor ontworpen executie-inrichtingen werden omgebracht, kan verhelderen. Het meer omvattende vijandsbeeld, dat onder meer door Omer Bartov – en ruim een decennium daarvoor door John Dower³² – werd beschreven, kan dan wel de diversiteit van de slachtoffers verklaren, maar niet de selectieve intensiteit van de vervolgingen. Waarom lagen aan de vernietiging van geesteszieken nauwelijks diepgewortelde vijandige denkbelden ten grondslag, terwijl zij toch als eersten op een georganiseerde wijze fysiek werden uitgeschakeld? Of waarom werden de joden, die van in den beginne door het nationaal-socialisme werden gevisieerd, pas in tweede instantie en relatief laat in de oorlog systematisch vervolgd?

32 Voor de rol van vijandsbeelden, zie: OMER BARTOV, "Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust", in *American Historical Review*, nr. 3, 1998 (jrg. 103), p. 771-816 en JOHN W. DOWER, *War without mercy. Race and power in the Pacific War*, New York, 1986.

Het antisemitisme geeft evenmin een antwoord op de vraag waarom de judeocide in hoofdzaak door Duitsers werd bevolen, georganiseerd en uitgevoerd. Op de keper beschouwd had de judeocide immers een minstens even grote kans in Frankrijk op te duiken, waar anti-joodse gevoelens zich, na een luwte van meer dan honderd jaar, op het einde van de 19^e eeuw opnieuw in alle hevigheid hadden gemanifesteerd, of in Rusland, waar de Verlichting nooit vaste voet aan de grond had gekregen en xenofobe sentimenten en pogroms sterk in de nationale tradities verworteld waren³³. Daniel Goldhagen ontweek die bedreigende vraag handig door aan het Duitse antisemitisme een eigen aard toe te schrijven. Naar zijn mening ging het om een eliminatie-antisemitisme, dat fundamenteel (zij het niet altijd expliciet) gericht was op de fysieke vernietiging van de joden en dat door de nationaal-socialistische machtsovername in 1933 was geactiveerd en versterkt. Naast de reeds vernoemde bedenkingen roept Goldhagens stelling – in wezen niet meer dan een extreme variant van de ‘Sonderwegtheorie’, die in de jaren 1960 een schuchtere opgang had gemaakt – de vraag op waarom genocides in de decennia na de oorlog ook buiten Duitsland opdoken en in de regel niet tegen joodse tegenstanders gericht waren. En hoe verklaart het eliminatie-antisemitisme het feit dat noch Adolf Hitler (volgens Goldhagen de belangrijkste instigator van de Holocaust), noch Rudolf Hess (tot 1941 Hitlers rechterhand), noch Alfred Rosenberg (de meest vooraanstaande NS-filosoof) van geboorte Duitsers waren. Tenzij men het Duits-zijn als ‘aard’ of ‘natuur’ postuleert, waardoor men dan weer de categorieën van het nationaal-socialisme zou overnemen – categorieën die nog steeds geen plaats zouden bieden aan de talrijke Polen, Oekraïners of Kroaten, die minstens even enthousiast aan het moorden deelnamen als hun Duitse evenknieën. Elk model dat het ontstaan en de ontwikkeling van de Holocaust toeschrijft aan specifieke Duitse kenmerken, al dan niet ingebed in een bredere (West-Europese) culturele context, zal – hoe pertinent de vraag ook moge zijn – tevens moeten verklaren waarom niet alle daders Duitsers en niet alle Duitsers daders waren.

Ondanks de talrijke meningsverschillen, die door het uitputtende bronnenonderzoek niet werden uitgewist, is onder de prosopografen inmiddels een vrij algemene consensus gegroeid over het geleidelijke, stapsgewijze karakter van de totalitaire en genocidale praxis. Aan de geïnstitutionaliseerde brutaliteit en het systematische moorden ging een lange weg van gewenning vooraf, die morele en psychologische barrières sloopte. Heel wat Gestapo-leden, die zich tijdens het Hitlerregime verdienstelijk hadden gemaakt bij de bestrijding van communisten en joden, hadden daarvoor ervaring kunnen opdoen in de Weimartijd : de praktijken die de staat toen nog niet tolereerde, werden onder het NS-regime precies aangemoedigd. Aan het Oostfront stimuleerden de militaire

33 DAVID VITAL, *A people apart. The Jews in Europe (1789-1939)*, Oxford, 1999, p. 80-88, 146-163 en 540-592. Zie ook het recente essay dat Philippe Burrin over dit onderwerp schreef : PHILIPPE BURRIN, *Ressentiment et apocalypse. Essai sur l'antisémitisme nazi*, Parijs, 2004.

overheden brutaliteit om kameraadschap en samenhang binnen de *Wehrmacht* te bevorderen – een strategie die de keuze tussen vechtend sterven voor de vriendengroep of vluchtend sneuvelen onder vijandelijk vuur sterk vereenvoudigde. Ook hier doorliep de dader verschillende fasen voor hij het stadium van het routinematige doden bereikte. Zelfs bij de politiebataljons waren efficiëntie en praktische organisatie rechtstreeks gerelateerd aan hun stapsgewijze inwijding in het moordritueel, te beginnen bij de onbenutte kans zich aan het doden te onttrekken, over de eerste aarzelende deelname aan een ‘zuiveringsactie’ tot de enthousiaste persoonlijke initiatieven bij de jodenjachten of de massa-executies. En op de vraag waarom de kampcommandanten zich hadden ingeschakeld in een proces van staatsgeleide massamoord antwoordde Tom Segev ondubbelzinnig: “Deze mannen pasten zich van jaar tot jaar, van kamp tot kamp, aan hun taken aan. Elke fase bereidde hen voor op de volgende. Ze werden harder (...). Ook de brutaliteit in de kampen groeide geleidelijk, stap voor stap, en de kampcommandanten waren niet van deze ontwikkeling uitgesloten”³⁴.

De gekwantificeerde prosopografie heeft onze inzichten in de judeocide dus op diverse punten bevestigd, vervolledigd en geperfectioneerd. Meer dan tweeënehalf decennia minutieus archiefonderzoek heeft het beeld doen ontstaan van een in hoofdzaak Duitse dader, afkomstig uit een gediversifieerd sociaal milieu, die zich de algemene nationaal-socialistische vijandsbeelden eigen heeft gemaakt, nauwelijks onder fysieke maar wel onder aanzienlijke sociale dwang handelde en stap voor stap in het moordproces werd ingewijd. Toch is de taak van de prosopograaf met deze tussentijdse analyse niet afgelopen. De uitdaging zal er in de toekomst voornamelijk uit bestaan zijn begrippen-apparaat te verfijnen, de relatie met ruimere maatschappelijke subgroepen aan te tonen en de bestaande theoretische kaders te verruimen door nieuwe, grensoverschrijdende onderzoeksvragen te stellen.

V. Onderzoeksvragen en uitdagingen voor toekomstige prosopografen

In zijn voornamelijk op Gestapo-archieven gebaseerde artikel over de *Vertrauensmann* – de informant die op structurele basis met de Duitse politiediensten samenwerkte – schreef Walter Weyrauch dat “de meeste van hen onder één of andere vorm van dwang handelden”³⁵. Onder dwang begreep hij echter zowel de lijfelijke (fysieke) dwang, als de morele dwang, individuele angst, groepsdruk, ideologische beïnvloeding en zelfs de foute indruk een juiste keuze te maken. Anderen gingen uit van de onafwendbare dwang van de gedeelde overtuigingen. Daniel Goldhagen bijvoorbeeld meende dat het antisemitisme het handelen van de dader dwingend stuurde. Jodenhaat leidde volgens hem noodgedwongen tot jodenmoord. Maar hoe deze dwang verzoenbaar is met de

³⁴ Zie : CHRISTOPH GRAF, “Kontinuitäten und Brüche”, p. 79; OMER BARTOV, “The conduct of war”, p. 32-45; CHRISTOPHER BROWNING, *Ordinary men*, p. 85; TOM SEGEV, *Soldaten des Bösen*, p. 264-265.

³⁵ WALTER WEYRAUCH, “Gestapo informants”, p. 561.

‘gewillige’ medewerking die ‘gewone Duitsers’ aan het moorden verleenden, blijft bij deze en andere auteurs onduidelijk. Want indien de dader tot moorden werd verplicht, als de dwang van de nationaal-socialistische ideologie of de Duitse cultuur (in al zijn verschijningsvormen) zijn morele spelingsruimte integraal bezette, in welke mate was hij dan nog verantwoordelijk voor zijn daden ?

In hoeverre kan dwang de morele verontwaardiging, die de genocides na de Tweede Wereldoorlog wereldwijd opriepen, verantwoorden ? Dit dilemma is een rechtstreeks gevolg van het feit dat te veel auteurs té lichtzinnig zijn omgesprongen met het begrip dwang en onvoldoende duidelijk hebben gemaakt dat zelfs aan dwang talrijke keuzes – en dus ook een aanzienlijke persoonlijke vrijheid – verbonden zijn. De bruikbaarheid van de term zal in de toekomst dan ook afhangen van een verfijnde, gediversifieerde taxonomie, die zowel de vrijheidsbeperkende component als de resterende keuzevrijheid van de dader in rekening brengt. Een onbesuisd omgaan met het begrip vrijheid leidt dan weer tot het andere uiterste. Het enthousiasme waarmee tijdens de Tweede Wereldoorlog werd gedood, heeft immers niet enkel de hypothese dat de dader onder dwang had gehandeld sterk gerelativeerd, maar ook de basisregels van het natuurrecht en de natuurethiek, die de normen en juridische principes als absolute gegevenheid postuleerden, in twijfel getrokken. Wie aan de dader de vrijheid toeschrijft het verkeerde te doen, zal telkens opnieuw met de willekeur en de relativiteit van de juridische en morele regels in botsing komen. De breuklijn tussen vrijheid en dwang biedt de ethiek niet enkel nieuwe uitdagingen, maar confronteert haar telkens opnieuw met haar eigen fragiliteit. Het vage spreken over dwang, vrijheid, terreur, (eliminatie)antisemitisme of genocide bemoeilijkt niet alleen ethische uitspraken, maar ondergraaft ook de onderzoeksresultaten, vertroebelt onze inzichten en bemoeilijkt nodeloos het wetenschappelijke debat. Hoewel een volledige consensus over de terminologie wenselijk noch mogelijk is, lijkt een helderder omschrijving van de gehanteerde begrippen bij het verdere prosopografische onderzoek alvast een absolute noodzaak.

Bovendien lijkt een uitbreiding van het prosopografische onderzoek naar maatschappelijke subgroepen die niet rechtstreeks aan het nationaal-socialisme zijn gelinkt aan te bevelen. In welke mate en vanuit welke motivatie werden bedrijfsleiders uit verschillende industriële sectoren in de armen van het Hitlerregime gedreven ? Hoe verklaart men de overduidelijke aantrekkingskracht die de NS-ideologie op juristen en academici uitoefende ? Hoeveel en welke categorieën geestelijken schakelden zich in de genocidale praktijk in en wat waren daarvoor hun drijfveren ? Is een differentiatie qua opleiding, sociale achtergrond, geloofsovertuiging of wereldlijke ideologie mogelijk ? Hoewel ook het kwalitatieve onderzoek reeds overtuigende antwoorden op deze vragen heeft geformuleerd, zouden talrijke al te snel getrokken conclusies door prosopografisch onderzoek gerelativeerd kunnen worden. De beschuldigingen van Edwin Black aan het adres van de Amerikaanse computergigant IBM zouden ongetwijfeld meer overtuigingskracht hebben gehad indien ze door kwantitatieve gegevens waren

ondersteund, net zoals Daniel Goldhagen zich waarschijnlijk veel kritiek had bespaard als hij het antisemitisme niet enkel op theoretische gronden aan de hele katholieke kerk had toegeschreven, maar beheersbare groepen clerici had geselecteerd en zorgvuldig had gescreend – priester per priester, regio per regio en tijdsvak per tijdsvak³⁶. De kloof tussen deductie en inductie, die de socioloog zo vaak van de historicus scheidt, mag dan al een wijsgerige realiteit zijn, de overtuigingskracht van hun onderzoeksresultaten zal steeds afhankelijk zijn van de mate waarin ze die kloof weten te overbruggen.

Tot slot kan comparatief onderzoek over de historische tijdvakken heen tot de onontbeerlijke verruiming én verfijning van de theoretische kaders leiden. Zo dient de vraag gesteld in welke mate de factoren, die het gedrag van de Amerikaanse eenheid, die in maart 1968 de inwoners van het Viëtnamese dorp My Lai over de kling joegen, kunnen verklaren, samenvallen met die van de Duitse politiebataljons. Is er een causaal verband tussen de sociale herkomst, opleiding, gemiddelde leeftijd en godsdienstige overtuiging van de laat 18^e-eeuwse Jakobijn enerzijds en de organisatie en intensiteit van de Terreur anderzijds? In welke mate vertonen deze mogelijke verbanden parallellen met de nationaal-socialistische partij en de holocaust? Wie was de gemiddelde verklikker in communistisch Duitsland of Roemenië, hoe sterk leek hij op de Gestapo-informant of SD-leider en waardoor kunnen de mogelijke gelijkenissen en verschillen verklaard worden? Ook naar deze onderwerpen werd reeds vruchtbaar kwalitatief onderzoek verricht, maar zelden hadden de onderzoeksresultaten een stevige kwantitatieve basis³⁷.

36 Voor de relatie tussen industrie en nazisme, zie: HENRI ASHBY TURNER, *German big business and the rise of Hitler*, New York, 1985; JOSEPH BORKIN, *The Crime and Punishment of IG-Farben*, New York, 1978; EDWIN BLACK, *IBM en de Holocaust. Het strategische verbond tussen nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika*, Antwerpen, 2001. Voor een kritiek, zie: FABIAN VAN SAMANG, "Hier de aanklacht – waar het bewijs? Bedenkingen bij Edwin Blacks 'IBM en de Holocaust'", in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, nr. 70, 2001, p. 61-70; WILLIAM MANCHESTER, *Les armes des Krupp (1587-1968)*, Paris, 1970. Voor een algemeen overzicht van de literatuur dienaangaande, zie: IAN KERSHAW, *The nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*, New York, 2000, p. 47-68. Voor de verwijzing naar academici en juristen, zie: GERHARD PAUL, "Ganz normale Akademiker", p. 236-254 en MICHAEL H. KATER, *The nazi party*, p. 10-11, 48-49, 69-70, 106-109 en 132-134. Met betrekking tot het Vaticaan, zie: DANIEL GOLDHAGEN, *Een morele afrekening*. Voor een actuele, gedifferentieerde kritiek op de verschillende fracties binnen het Vaticaan, zie: PETER GODMAN, *Het Vaticaan en Hitler. De geheime archieven*, Utrecht, 2004.

37 Een voortreffelijke studie over Viëtnam en My Lai, die op Milgrams onderzoeksresultaten berust, is: HERBERT KELMAN & V. LEE HAMILTON, *Crimes of obedience. Toward a social psychology of authority and responsibility*, New Haven/London, 1989. Uitvoerig onderzoek, met voldoende aandacht voor groepsmechanismen, werd tevens verricht door: JOANNA BOURKE, *An intimate history of killing. Face-to-face killing in twentieth-century warfare*, London, 1999 (vnl. p. 159-202). Voor vergelijkend onderzoek naar het terreursysteem van de Jakobijnen, zie: TIMOTHY TACKETT, "Conspiracy obsession in a time of revolution. French elites and the origins of the Terror, 1789-1792", in *American Historical Review*, nr. 3, 2000 (jrg. 105), p. 690-713. Een descriptief werk dat aanbeveling verdient is dat van SIMON SCHAMA, *Kroniek van de Franse Revolutie*, Amsterdam, 2000. Voor vergelijkend onderzoek over aangiften en verklikking in nazi-Duitsland en de DDR, zie: ROBERT GELLATELY, "Denunciations in twentieth-century Germany: aspects of self-policing in the Third Reich and the German

- Initieel kregen de jonge vrijwilligers van de *Waffen-SS* een sportieve en militaire, eerder dan een ideologische opleiding. Deze foto werd genomen in een *Vorschule* van de *Waffen-SS* in Schoten. Vooraleer ze werden voorbereid op het routinematige vermoorden, doorliepen de soldaten verschillende fasen van gewenning aan de brutaliteit. (Foto SOMA)

Misschien moet de prosopograaf zijn onderzoeksvraag zelfs uitbreiden tot de historische rol, positie en achtergrond van het slachtoffer. Wie was 'de jood' die in de zeventiende eeuw in het getto van Frankfurt of Rome woonde? In hoeverre kwam zijn sociale positie overeen met de visie die de West-Europese samenleving van hem had? En op welke punten was hij nog vergelijkbaar met 'de' Poolse jood, die bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog opnieuw in een afgescheiden woonwijk werd gedreven?³⁸ Misschien zullen sommigen reeds van tevoren morele bezwaren opperen of zich verontwaardigd afvragen of deze vraag *überhaupt* gesteld dient te worden. Hoe is het gedrag van de dader immers verklaarbaar door een kwantitatieve, gepersonaliseerde studie van de geveiseerde groep, van het slachtoffer? Maar ook deze kwesties zijn relevant. Precies omdat kwalitatief onderzoek zich op structuren en algemene evoluties richt, kan het de vaak gehoorde beweringen over de grote rijkdommen van de Europese joden of over hun vermeende banden met het Russische bolsjewisme onmogelijk nauwkeurig afwegen en beoordelen. En precies hier is nog een belangrijke taak voor de prosopograaf weggelegd.

* FABIAN VAN SAMANG (°1975). Aan de Katholieke Universiteit Leuven studeerde hij af als licentiaat Moderne Geschiedenis en gediplomeerde in de Internationale Betrekkingen. Momenteel werkt hij aan een proefschrift over het gettoïseringsproces in het Gouvernement-Generaal (1939-1944).

Democratic Republic", in *The Journal of Modern History*, nr. 2, 1996 (jrg. 68), p. 930-967. Informatie over de werking van de geheime diensten in het Roemenië van Ceaucescu vindt men in het getuigenis van: ION PACEPA, *Het duivelsrijk van Ceaucescu. Onthullingen over de misdaden, levensstijl en corruptie van Nicolae en Elena Ceaucescu*, Houten, 1990.

38 Over de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne beeldvorming over de joodse gemeenschap, zie: CARLO GINZBURG, "Representations of German Jewry: Images, prejudices, ideas – a comment" en R. PO-CHIA HSIA, "The usurious Jew: economic structure and religious representations in an anti-semitic discourse", in R. PO-CHIA HSIA (ed.), *In and out of the ghetto. Jewish-gentile relations in late medieval and early modern Germany*, Cambridge, 1995, p. 161-176 en 209-212. Over de financiële invloed van joden in de geschiedenis, zie: JACQUES ATTALI, *De joden, de wereld en het geld*, Averbode, 2003. Een gedetailleerd relaas over de geschiedenis van de joodse bevolking in Europa tot 1939 (niet prosopografisch) is dat van DAVID VITAL, *A people apart*.